

ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐԻ ԿԱԶՄԱՎՈՐՄԱՆ ՄԱՍԻՆ *

ՊԵՏՐՈՍ ԲԵԴԻՐՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ գրաբար, աշխարհաբար (արևելահայերեն, արևմտահայերեն), համակարգ, գործընթաց, պատմական զարգացում, համակարգային փոփոխություններ:

1951 թ., երբ մամուլում լույս տեսավ մոնոդրագետ պրոֆեսոր Սանժեի նամակին Ի. Ստալինի պատասխանը, որի մեջ ենթադրություն էր արվում՝ մոնոդրերենը կարող էր մի բարբառի հիման վրա կազմավորված լինել, հայագետներն իսկույն այդ մտքին կառչեցին և առանց դեռ ու դեռ հայտարարեցին, թե արևելահայ աշխարհաբարն արարատյան, արևմտահայն էլ Պոլսի բարբառի՝ հիման վրա են կազմավորվել: Սա ընդունված ընդհանուր տեսակետ դարձավ, որն արտահայտվեց հրապարակային գիտական զեկույցներում, գիտական նստաշրջաններում (ակադեմիկոսներ՝ Էդ. Աղայան, Ստ. Ղարիբյան, ԳԱԱ թղթ. անդամ Մ. Հասրաթյան...): Բոլորովին հաշվի չառնվեց, որ վերոնշյալ թեական ակնարկը վերաբերում էր մոնոդրների լեզվի կազմավորմանը, իսկ հայերենը հազարամյակ ու քանի՜ դարեր առաջ Հայոց հողի վրա արդեն իսկ կազմավորված էր այն ցեղի բարբառի հենքի վրա, որ հնդեվրոպական հիմք լեզվի մի ճյուղն էր, և որի կրողը ռազմական-քաղաքական-մշակութային գերակշռությամբ տիրող էր դարձել էթնիկական համակցության մեջ մտած մյուս ցեղերի շրջանում:

Ով մեր գրավոր դպրության լեզվին դար առ դար ուշիուշով հետևել է, չի կարող համաձայնվել ո՛չ մեկին, ո՛չ մյուսին: Աշխարհաբարը որևէ բարբառի վրա հիմնված չէ, այլ գրաբարի կրած աստիճանական համակարգային փոփոխություններով ստեղծված նոր գոյավիճակ է (միջին հայերենի միջով էլ անցած):

<<Միսալ է ըսել, – պնդում է ճանաչված հայագետ Ռոբերտ Գոդելը, – օրինակի համար, թե աշխարհաբարը գրաբարեն սերած է: Իրականությունը այն է, որ

* Ներկայացվել է 03. IX. 2019 թ., գրախոսվել է 01. X. 2019 թ., ընդունվել է տպագրության 07. X. 2019 թ.:

¹ Ընդունված է <<կիլիկյան բարբառ>> կամ <<կիլիկյան հայերեն>> անվանել:

աշխարհաբարը գրաբարի շարունակությունն է կամ ավելի ճիշդ՝ փոխակերպված, նորոգված գրաբար մը»²:

Եթե աշխարհաբարի երկու ճյուղերը համապատասխան բարբառների հիման վրա կազմավորված համարենք, ապա միանգամայն անտրամաբանական կհնչեն հետևյալ կետերը:

Այդ ինչպե՞ս եղավ, որ ուրույն վիճակ ներկայացնող արարատյան ու կիլիկյան-Պոլսո բարբառները գրաբարի համեմատությամբ նույն կարգի փոփոխություններ արձանագրեցին (այստեղ մի քանիսն ենք միայն նշում. դրանց ավելացրեք սույն հոդվածի վերջում շարադրված ա-ե կետերը).

1) արևելահայերենի և արևմտահայերենի բառա-քերականական համակարգերի նկատելի նշանները մեր միջնադարյան մատենագրության մեջ պարզ երևացել են XIV դարում, ընդամենը մեկ-երկու տասնամյակի տարբերությամբ:

2) Լեզուների, այդ թվում՝ հայերենի զարգացման գործընթացում նկատելի է մի երևույթ, որն ընդունված է այս կամ այն բառա-քերականական կարգի <<ծավալում>> կոչել: Նման դեպքերում տվյալ լեզվի պատմության նախորդ գոյավիճակում <<պահածոյացված>> լեզվամիջոցը հաջորդ փուլում ակտիվանում է ու ընդհանրական կարգ դառնում: Այդպես նախագրային հայերենում և գրավոր արձանագրված գրաբարում բառեր ու բառաձևեր կան, որոնք պահել են հարակատար դերբայի -ած մասնիկը (արարած – գոյական՝ <<էակ>>, չարի արարած – բայ՝ <<ստեղծած>>, շինուածք, կալուած[ք], ընթերցուածք...): Այս մասնիկը հիշյալ լեզվավիճակներում քերականական կարգ չի եղել, բայց ակտիվացել, ծավալվել է աշխարհաբարում (արևմտահայերենում ավելի լայն կիրառությամբ. եկած է, հեռացած է և այլն):

3) Նույնպիսի ակտիվացում է ապրել նաև կրավորականի -ու- մասնիկը (տե՛ս վերևի օրինակները): Որպես թեքական լեզու, գրաբարը կրավորականությունն արտահայտում էր բայի վերջավորությունների փոփոխությամբ (աւարտէ-աւարտի, եհան-հանաւ, գրեաց-գրեցաւ, մատուցէ՛ք-մատուցա՛յք, մատուցարո՛ւք): Աշխարհաբարում բայի կրավորականն այդ մասնիկով կազմելն արդեն քերականական կարգ է³:

4) Քերականական կարգի ծավալման մի ուրիշ օրինակ է աշխարհաբարում բացառական հոլովի կազմությունը: Արևելահայերենը դրա համար գրաբարում Ի հոլովման պատկանող գոյականների հոգնակիի -ից-ն է վերցրել՝ այն տարածելով նաև եզակիի վրա. ի մատենից – մատյաններից (մատյանից, գործից, գործերից,

² <<Զարթօնք>> (Բեյրութ), 05. X. 1968:

³ Արևելահայերենում հարակատար դերբայը խոսքի մեջ առանց -վ-ի էլ կարող է կրավորական իմաստով հասկացվել. գր(վ)ած նամակ, բարձրաց(վ)ած հարցեր:

ծովից, ծովերից...), իսկ արևմտահայերենը նույն հոլովման եզակիի -է-ն է վերցրել ու այն տարածել հոգնակիի վրա. ի մատենէ մատեանէ (մատեաններէ, գործէ, գործերէ, ծովէ, ծովերէ...):

5) Աշխարհաբարի երկու ճյուղերն էլ գրաբարի անցյալ կատարյալի <<խայտաբղետ>> վերջավորություններից, ծավալմամբ, ի-ովին են անցել (գրբ. գրեցի, գրեցիք, գրեաց, գրեցաք, գրեցէք / գրեցիք, գրեցին – աշխ. գրեցի, գրեցիք, գրեց, գրեցինք, գրեցիք, գրեցին):

6) Գրաբարի Ա և ՈԻ խոնարհումների սուկածանցավոր բայերն անցյալ կատարյալում կրավորաձև վերջավորություններ էին ունենում (բարձրանամ – բարձրացայ..., կախում– կալայ..., ցամառում – ցասեայ...): Քերականական այս կանոնի ծավալմամբ, աշխարհաբարում սուկածանցավոր բայերն անցյալ կատարյալում առհասարակ գրաբարյան կրավորաձև վերջավորություններով են խոնարհվում (գտ-ն-ել – գտ-ա..., հագնել / հագնիլ – հագա..., փախչել / փախ[չ]իլ – փախա..., մոտենալ – մոտեցա...):

7) Գրաբարում Ե և Ի խոնարհումների -ան- սուկածանց ունեցող բայերը երկուսում էլ -ն- սուկածանցին են անցել (գտ-ան-եմ – գտ-ն-ել, իջ-ան-եմ – իջ-ն-ել, բուս-ան-իմ – բուս-ն-ել/բուս-ն-իլ): Արևմտահայերենում սպան-ան-եմ-ն էլ է ակնկալվող ձև ստացել, հետևողականորեն՝ սպան-ն-ել, ու այստեղ դեռ նույնպիսի փոփոխություն են կրել Ա խոնարհման մի շարք բայեր (մոռ-ան-ամ – մոռ-ն-ալ, հասկ-ան-ամ – հասկ-ն-ալ, արթն-ան-ամ – արթն-ն-ալ):

8) Աշխարհաբարը, միջին հայերենի կու-ի հետևողությամբ, կը եղանակիչ է վերցրել, արևմտահայերենը՝ ճիշտ միջին հայերենի պես ներկան ու անցյալ անկատարը կերտելու համար (կ/կու տարբերակներով. կը գրեմ, կը գրեի, կերթամ, կերթայի, կու գամ, կու գայի), արևելահայերենը՝ պայմանական ապառնիի և անցյալի ապառնիի համար (կգրեմ, կգրեի, կգնամ, կգնայի, կգամ, կգայի):

9) Գրաբարի պիտոյ (է)-ից երկուսն էլ պետք է, պիտի եղանակիչներն են ձևավորել:

10) Աշխարհաբարը հոգնակերտ -եր/-ներ-ն <<է որդեգրել>> (գրբ. ք-ի դիմաց):

Համոզված ենք, որ սրանք գրաբար Ս աշխարհաբար աստիճանական զարգացման գործընթացի օգտին խոսող տրամաբանական անհերքելի կոպաններ են: Ուրիշ խնդիր, որ այդ գործընթացի վրա այս կամ այն բարբառը կարող էր կարևոր ազդեցություն ունեցած լինել:

Դեպի աշխարհաբար իր դարավոր ճանապարհին գրաբարն էլ ինչ ընդհանուր փոփոխություններ է կրել:

Դրանցից մի քանիսը հպանցիկ նշենք՝ մյուսները թողնելով խնդրո առարկան հանգամանորեն ուսումնասիրողներին:

ա) Գրաբարի ներկայի ժամանակաձևը դարձել է (ըղձական) ապառնի, անցյալի անկատարը՝ անցյալի ապառնի. սիրեմ գրք. <<սիրում եմ>> – աշխ. (եթե) <<սիրեմ>>, սիրէի գրք. <<սիրում էի>> – աշխ. (եթե) <<սիրեի>> [հմմտ. Դուրյանի տողերը <<Լճակ>>-ից՝ <<Սիրեմ քեզի պէս ես ալ>> և <<Թէ որ սիրեմ, չըմեննի>> – <<Երկերի ժողովածու>>, I, Երևան, 1971, էջ 52–53]:

Բայց արդեն իսկ գրաբարում ներկան և անցյալի անկատարն ապառնիի ու անցյալի ապառնիի իմաստով գործածելը սովորական է եղել: Հմմտ. <<Միայն մերձենամ ի հանդերձս նորա, փրկիմ>> (Մատթ. Թ 2. <<մոտենամ... կփրկվեմ), <<Թէ էր գլուխ քո ասոռք ի ցորեան, ոչ այնքան ի վեր ամբառնայիր զայն>> (<<ցորենով լեցուն լիներ... չէիր բարձրացնի>>):

Այս ընդհանրական փոփոխությունը հանգեցրել է այն բանին, որ աշխարհաբարն իր համար ներկայի և անցյալի անկատարի ձևեր է ստեղծել: Արևելահայերենը, որ կցականության էր անցել, -ում (3 բայերի համար՝ -իս) վերջավորությամբ անկատար դերբային ու օժանդակ բային է դիմել (սիրում եմ..., սիրում էի..., գալիս եմ..., գալիս էի...): Ըստ որում՝ երկու վերջավորություններն էլ, այլ կերպարանքով, գրաբարից էին: Հայագետների կարծիքով -ում-ը գրք. ի նախդրի և տրական հոլովի եզակիի -ում-ն է, -իս-ը՝ նույն նախդրի և հայցականի հոգնակին, երկուսն էլ <<մեջ>> իմաստով (ի միւսում, յառաջում <<մյուսի մեջ, առաջինի մեջ>>, ի լսելիս, յակնողիս <<ականջներում>>, <<աչքերում>>): Այսինքն թե՛ սիրում եմ ստուգաբանորեն նշանակում է <<սիրելու մեջ եմ>>, լալիս եմ՝ <<լալու (գործողության) մեջ եմ>>: Կրկնում ենք. սա բոլոր հայագետների կողմից ընդունված տեսակետն է:

Ինչ վերաբերում է արևմտահայերենին, քանի որ նրա գոնե խոնարհման համակարգում թեքականությունը պահպանվել է, հարցն ավելի հեշտ է լուծվել. այն գրք. համապատասխան ձևերի վրա պարզապես կը (կ, կու) եղանակիչն է ավելացրել (կը սիրեմ, կը սիրէի, կերթամ, կերթայի, կու գամ, կու գայի):

բ) Գրք. նախդրավոր կառույցներն աննախդիր են դարձել. երթամ ի տուն-տուն եմ գնում (տուն կերթամ), ի տեղի (<<փոխարեն>>) – տեղը: Դեռ Ղևոնդ Մեծ Պատմիչի <<Պատմութեան>> մեջ հանդիպում է՝ <<... առեալ զաւար եւ զգերեալսն՝ գնացին աշխարհն (բուն գրք. յաշխարհն – Պ. Բ.) Ասորւոց>> (էջ 12): Հմմտ. <<– Բեղը ծիլ-ծիլ, բոյր թիլ-թիլ են յարի, / Ի՛նչ դարդ ունեմ, քանի նա կա աշխարհի>> (բուն գրք. յաշխարհի՝ <<աշխարհում>> – Պ. Բ.) [Հովհ. Թումանյան, <<Անուշ>>, <<Երկեր>>, Երևան, 1980, էջ 63]:

Անգամ բաղադրյալ նախադրություններն իրենց նախադիր բաղադրիչներն <<են կորցրել>>. ի վերայ – վրա⁴, ի մէջ – մեջ, ի ներքոյ – ներքո, մինչեւ + ի / ց – մինչեւ, մերձ (մօտ) + ի / առ – մերձ, մոտ... Կամ նախադիրները կցվել ձուլվել են. դէպ ի – դէպի, բաց ի – բացի, հուպ ընդ– ընդհուպ, առ հասարակ– առհասարակ...

գ) Փոխվել է շարադասությունը, և դա համընդգրկուն տեղաշարժ է եղել գրաբարից միջին հայերեն ու աշխարհաբար⁵:

– Գրաբարում նախ ստորոգյալն էր գալիս, ապա՝ ենթական (Ետես արքայն), աշխարհաբարում՝ ընդհակառակը (Արքան տեսավ):

– Որոշիչը, հատկացուցիչը աշխարհաբարում առաջադաս են դարձել. դրախտ կորուսեալ, երկիր հայրենի – կորած (կորսված) դրախտ, հայրենի երկիր, աշխարհն Հայոց, հայր իմ – հայոց աշխարհը, իմ հայրը:

Եվ եթե որոշիչը գրաբարում 70–30 % հարաբերությամբ էր ետադաս, ապա հատկացուցիչն առավել քան 90 %-ով այդպիսի կիրառություն ուներ:

– Նախադրությունները ետադրություններ⁶ են դարձել. ի վերայ -վրա, ի մէջ-մեջ, ի միջի-միջն. մեջ, զհետ-հետ, յետ-հետո, ընդ առաջ-ընդառաջ, շուրջ գ... (+ գործիական) – շուրջ(ը)...⁷

դ) Որոշիչ-որոշյալ, հատկացուցիչ (իմ, քո, մեր, ձեր, իւր) -հատկացյալ համաձայնությունը վերացել է. տուն մեծ – տան մեծի, ի տանէ մեծէ, առաջին օր – յառաջնում աւուր, սիրտ բերկրեալ – սրտի բերկրելոյ, հայր իմ – հօր իմոյ, ի հօրէ իմմէ, ի ձեռաց մերոց ...

Վերացել է նաև ստորոգելիական վերադիր-հոգնակի ենթակա համաձայնությունը. <<Նախնիք ազգիս մերոյ հօրք էին>>:

ե) Որպես այս փոփոխության հետևանք՝ վերացել է ածականի հոլովումը (բացառությամբ նրա գոյականաբար գործածության դեպքերի), ինչպես նաև <<ստացական դերանուն>> կարգը (որ արևմտահայերենի քերականության գրքերն ավանդաբար շարունակում էին պահել):

Աշխարհաբարն իր երկու ճյուղերով, ուրեմն, գրաբարի անմիջական <<ժառանգորդն>> է:

Պետրոս Բեդիրյան – բ. գ. դ., պրոֆեսոր: Գիտական հետաքրքրությունները՝ ընդհանուր լեզվաբանական ու հայագիտական հարցեր, բառագիտություն, ստուգաբանություն, դարձվածաբանություն, գրաբար, արևմտահայերեն, բառարանագրություն: Հեղինակ է 32 գրքի և շուրջ 200 հոդվածի: petros.bediryan@gmail.com

⁵ Գրաբար լինի թե աշխարհաբար, խոսքն այստեղ սովորական (ոչ շրջուն) շարադասությանն է վերաբերում:

REFERENCES

- Ajaryan H. Hayots lezvi patmutiun, h. 2, Yerevan, 1951 (In Armenian).
 Ajemyan V. Grakan arevmetahayereni dzevavorume, Yerevan, 1971 (In Armenian).
 Aydenyan A. Knnakan tesutyun ashkharhabar kam ardi hayeren lezvi, Venetik, 1866 (In Armenian).
 Ghevondeay Vardapeti Patmutivn, S. – P. 1887 (In Grabar).
 ,Zartonk (Beirut), 05. X. 1968 (In Armenian).

О ФОРМИРОВАНИИ СОВРЕМЕННОГО АРМЯНСКОГО ЯЗЫКА (АШХАРАБАРА)

ПЕТРОС БЕДИРЯН

Резюме

Ключевые слова: грабар (древнеармянский), ашхарабар (восточноармянский, западноармянский), система, процесс, историческое развитие, системные изменения.

В начале 1950-ых гг. в научных публикациях, докладах по истории армянского языка появилась гипотеза о формировании ашхарабара (восточноармянского и западноармянского) якобы на базе араратского и киликийского диалектов соответственно. И это мнение до настоящего времени остается общепринятым среди арменоведов.

Однако в действительности, несмотря на известные различия, главным образом в произношении звонких и глухих согласных, в формах настоящего и несовершенного прошлого и будущего времен глагола, в этих двух вариантах ашхарабара существуют *системные* общности, неоспоримо указывающие на исторический процесс изменений в грабаре, приведших в конце концов к ашхарабару. Вот некоторые из них: частицы *-ած* (причастия прошедшего времени) и *-ու* (= *ի*) [страдательного залога], существовавшие в дописьменном периоде армянского и в грабаре как бы в «консервации» и не являвшиеся категориальными в системе спряжения глагола, развернулись в ашхарабаре (*արարած* – «созданный»; «существо», *շինուածք* «построенные»; «стройки»); развернулись также частицы аблатива *-ից* (в в/арм.) и *-է* (в з/арм.), лишь в некоторых случаях встречающиеся в грабаре (*ի ւստէնից* мн. – «из книг» → в/арм. мн. и ед. *ւստյաննէրից*, *ւստյանից* «из книг, из книги», *գործից*, *գործէրից* «из дела, из дел», *ծովից*, *ծովէրից* «из моря, из морей»; з/арм. ед. и мн. *ւստէանէ*, *ւստէաննէրէ*, *գործէ*, *գործէրէ*, *ծովէ*, *ծովէրէ*...); оба приняли окончания *-եր* / *-ներ* для образования мн. ч. существительных (взамен грабарского *-ր*); предлоги стали послелогоми (*ի սէջ* *ւարդկան* → *ւարդկանց սէջ*, *ւարդոց սէջ* «в людях; между людьми»), а предложные сочетания – беспредложными

(մտանել ի տուն → տուն մտնել <<зайти в дом>>); порядок слов в предложении <<перевернулся>> (ետես արբայն → արբան տեսալ <<король увидел>>, դրախտ կորուսեալ → կորած `կորուսած դրախտ <<потерянный рай>>, հայր իմ → իմ հայրը ` հայրս <<мой отец>>).

Все указанные и еще многие другие изменения являются *системными* и результатами *общего процесса* исторических изменений грабара, потому и восточноармянский и западноармянский считаются *ветвями* ашхарабара, а не отдельными языками.

Петрос Бедирян – д. филол. н., профессор. Научные интересы: общие вопросы языкознания и арменоведения, лексикология, этимология, фразеология, грабар, западноармянский язык, лексикография. Автор 31 монографий и около 200 статей. petros.bediryan@gmail.com

ON THE FORMATION OF MODERN ARMENIAN LANGUAGE (ASHKHARHABAR)

PETROS BEDIRYAN

Summary

Key words: Old Armenian (Grabar), Ashkharhabar (Eastern Armenian, Western Armenian), system, process, historical development, systemic changes.

In the early 1950's a hypothesis appeared in scientific publications, reports on the history of Armenian language, which stated as if the formation of Ashkharhabar (Eastern Armenian, Western Armenian) was respectively based on the Araratian and Cilician dialects. This opinion stays as widely accepted among armenologists until now.

However, in reality, despite the well-known differences, mainly in the pronunciation of voiced and deaf consonants, in the forms of the present and imperfect past and future tenses of the verb, in these two variants of Ashkharhabar there are *systemic* generalities that undeniably indicate the historical process of changes in Grabar, which in the end led to Ashkharhabar. Here are some of them only: the particles *-ած* (of past participle) and *-ու* (= *լ*) (of passive genre) which existed as if “conserved” in the preliterate period of Armenian and Grabar, underwent changes in Ashkharhabar (արարած “created; creation”, շինուածք “built; buildings”); the endings of ablative-*ից* (E/Arm.) and *-է* (W/Arm.) which had a limited use in Grabar, underwent changes, too (Grabar pl. ի մատենից “from the books” → E/Arm. pl. մատյաններից, sing. մատյանից “from the book, from the books”, գործից, գործերից “from the work, from the works”, ծովից, ծովերից “from the sea, from seas”; W/Arm. sing. մատենանէ, pl. մատենաներէ, գործէ, գործերէ, ծովէ,

ծովեր...); both form the pl. of the nouns by the same endings -եր/-ներ (instead of Grabar's -ք); Grabar's prepositions became postpositions (*ի մեջ* մարդոց → մարդկանց՝ մարդոց *մեջ* “in men; among men”), and the prepositional word groups “lost” their prepositions (մտանեմ *ի տուն* □ *տուն* եմ մտնում՝ կը մտնեմ “enter home”); the order of words in sentences “turned over” (ետես *արքայն* → արքան *տեսավ* “the king saw”, դրախտ *կորուսեալ* → *կորած*՝ *կորսուած* դրախտ “lost paradise”, հայր *իմ* → *իմ* հայրը՝ հայրս “my father”).

All of the abovementioned and many other changes are *systemic* and the results of the general process of historical changes in Grabar, therefore, both Eastern Armenian and Western Armenian are considered branches of Ashkharabar, and not separate languages.

Petros Bediryan – Doctor of Sciences in Philology, Professor. Scientific interests: issues of general linguistics and armenology, lexicology, etymology, phraseology, Grabar, Western Armenian, lexicography. Author of 31 monographs and over 200 articles. petros.bediryan@gmail.com